

Viatgers científics a l'illa de Menorca: Una excel·lida nòmina europea del XIX

1. EL MARC DE LA QÜESTIÓ

Com han volgut els catedràtics de Barcelona Horacio Capel i José Luis Urteaga¹, la Revolució Industrial, d'una banda, i, de l'altra, els plans imperialistes de les principals potències són dos dels factors determinants que van impulsar, vigorosament, el coneixement de la Terra durant el segle XIX. L'evolució de la ciència i de la tècnica; els nous mitjans de comunicació emergents; la necessitat de mercats per a la producció industrial i de localització de matèries primeres per alimentar els nous sistemes productius mecanitzats i per proveir una creixent població, van atiar plans d'expansió sobre nous territoris arreu del globus terraquí. També el transvasament d'excedents demogràfics des d'Europa cap a altres continents va estimular el desenvolupament d'una mentalitat colonialista. Els països més desenvolupats van realitzar, així, esforços per al coneixement dels seus propis recursos. Al mateix temps, s'hi va endegar, en aquella centúria, una desenfrenada carrera per conèixer i dominar l'espai terrestre, en la qual van participar, sobretot, els països més desenvolupats d'Europa i les noves nacions independents d'Amèrica.

L'afany d'exploració i de viatges es multiplicà a un ritme vertiginós, insadollable. No es tractava només de planificar viatges comercials o pintorescos, que també importava, i molt! Fou ensems l'afany pel coneixement i l'estudi científic ampli —el més ampli que hom podia abastar— del territori i dels pobles que l'habiten allò que va esperonar els científics i les corporacions acadèmiques.

En un semblant context de tanta agitació i dinamisme generals, no fou menor la mobilització protagonitzada pels científics, així de les branques humanístiques com de les ciències naturals. De seguida, s'hi programaren múltiples estudis, que sovint es portaven a terme per mitjans privats, malgrat que no era gens rar que disposessin del recolzament de societats científiques, mercantils i, a vegades, missioneres i periodístiques, com ens demostra el cas popularíssim de David Livingstone i Henry Stanley. De vegades,

¹ CAPEL, Horacio i URTEAGA, Luis, *Las nuevas geografías*, Salvat Edicions, Barcelona, 1991, pàgs. 23-25.

s'escometien com a tasques governamentals destinades al coneixement científic del territori.

Tampoc el mar no va ser aliè en aquesta competició. En el segle XIX va néixer l'oceanografia, a partir dels grans viatges que es van organitzar per investigar-lo científicament, com ara les expedicions del *Beagle* (1831-36), la del *Challenger* (1872-76), que suposà la primera gran campanya oceanogràfica mundial; la de *Gazelle* (1874-76); o la de *Valdivia* (1898-99).

Repetim-ho de nou: el segle XIX és el gran temps de les exploracions terrestres i marítimes, però també les científiques, que presenta un balanç extraordinari en número de projectes portats a terme al llarg de període, amb un pic cap a 1850 i un altre màxim cap a 1890, tot coincidint amb l'apogeu de l'expansió imperialista, l'expressió diplomàtica i política de la qual seria la Conferència de Berlín de 1884-1885. Aquellencontre internacional de les potències va suposar, en aquest sentit, un punt d'inflexió clau en el repartiment colonialista del segle, en el qual les nacions dominants europees es van, literalment, repartir les àrees d'influència geogràfica del mapamundi i s'hi van delimitar les colònies de sobirania territorial. Si, des de la perspectiva de la filosofia i de la política, la doctrina liberal fou el gran signe ideològic del segle XIX, la recrescudada neocolonial fou una de les altres columnes capitals sobre les quals es forjà aquell període.

Suposat que la geografia és el coneixement i la descripció de la superfície terrestre, no hi ha dubte, llavors, que tota aquesta vasta activitat exploratòria portada a terme en el curs del segle XIX era ben geogràfica. Però, en realitat, a causa de la creixent especialització científica, els estudis que es realitzaven van començar a rebre ja qualificatius ben precisos: geològics, botànics, zoològics, meteorològics, etnogràfics, arqueològics, de medicina, d'entomologia, etc. O bé eren simplement descripcions pintoresques, que responien a una fascinació per l'exotisme i a un delit pel viatge en si mateix, afavorit per l'embranchada de la premsa moderna, llavors en plena ebullició.

És així que els viatges d'exploració van experimentar, en una fecunditat riquíssima, un efecte correlatiu sobre la producció de coneixement multidisciplinar en relació als territoris que els equips expedicionaris recorrien d'aquí i d'allà. En altres paraules: en paral·lel, actuaren com a veritables «expedicions científiques», en un sentit acadèmic rigorós i de resultats sovint molt admirables. La informació recollida i analitzada pels experts (amb la consegüent proliferació de noves teories de coneixement)

permetia d'ampliar el saber universal. A la vegada, estimulava el desenvolupament de nous productes i de procediments industrials, tot alimentant i retroalimentant el creixement econòmic i el poder dels estats més forts i de les seves classes dirigents. També ampliava els horitzons culturals de la societat contemporània, en el marc dels ideals de progrés i expansió de la raó, imperants en el moment.

Les expedicions científiques van ser promogudes, en gran manera, per institucions vinculades a les ciències i al conreu del coneixement, en les quals actuaven, conjuntament, interessos particulars i estatals en organitzacions sovint heterogènies. Moltes d'aquestes institucions eren corporacions que es denominaven 'geogràfiques'. La participació de les societats europees de geografia en la tasca exploradora del segle XIX va ser d'un pes i d'una transcendència incommensurables. Des de l'any 1821, en què es va crear la primera d'elles (la Société de Géographie de Paris), i fins a l'esclat de la Segona Guerra Mundial (1939), sols a Europa es van fundar devers cent quaranta corporacions d'aquest tipus, amb una progressió multiplicada entre 1870 i 1890, en què en van aparèixer seixanta-dues. Els seus objectius eren molt amplis i ben engrescadors en sentit mercantil però també intel·lectual i científic. A més de l'organització d'expedicions d'exploració geogràfica, perseguïen, com hem deixat dir, el foment del comerç, la pràctica d'observacions etnogràfiques, patrimonials, artístiques, folklòriques, de ciències naturals en qualsevol especialitat possible, aixecaments cartogràfics, investigacions botàniques, faunístiques, arqueològiques, etcètera, etcètera. Les seves revistes i publicacions, que proliferaren a ritme geomètric a tot arreu, informaven de l'avanç de les exploracions, publicaven relacions de viatges i incloïen estudis ben diversos sobre el territori i els seus habitants, sobre la història i la cultura autòctones, entre molts altres aspectes..., fins a una seqüència *ad infinitum*.

En paral·lel, també van proliferar extraordinàriament les societats dedicades a les ciències naturals, la fundació de museus de ciències i la congruència de càtedres universitàries consagrades a les més diverses especialitats de les ciències naturals.

En definitiva, el molt complex segle XIX permet de ser contemplat com aquell fascinant període històric que abraça des del mític Livingstone, que hem esmentat abans, explorador de les entranyes de l'Àfrica negra més profunda, a l'immortal naturalista Charles Darwin, autor de la primera teoria evolutiva de les espècies. O també podríem mirar-nos-el com el segle d'una

exacerbada expansió de les polítiques colonialistes —en realitat, neocolonialistes—, que anirien des de la simbòlica proclamació de la reina Victòria d'Anglaterra en el paper d'emperadriu de l'Índia el 1876, al repartiment del continent africà, de nord a sud, a la conferència internacional d'Algeciras de 1906, que, en realitat, vingué a perpetuar tots els processos de conquesta colonial que havia portat, anys abans, a la convocatòria de la ja citada Conferència de Berlín, l'acta de la qual havia fixat les bases i els acords diplomàtics del repartiment colonial. De Ciutat del Cap al Magrib, i de la Banya d'Àfrica a les costes atlàntiques, Europa es va repartir el continent negre sencer.

2. L'ILLA DE MENORCA, TEATRE DE MISSIONS CIENTÍFIQUES

Menorca, no cal dir-ho, no va romandre aliena al fenomen, principalment pel que fa a la vessant dels viatges d'intenció científica i als viatges d'exotisme de la mà de determinats escriptors i periodistes estrangers del vuit-cents. La relació de figures que desfilaren per l'illa de punta a punta del segle va ser força considerable. I els fruits que aportaren al saber local, d'una transcendència de primera magnitud. Menorca, de cop i volta, va veure's incardinada en els plans d'investigació de prestigiosos centres acadèmics de l'Europa capdavantera, científicament parlant.

Idò, és en el gresol mateix d'aquest segle agitatíssim, d'aquest segle de contínues expedicions geogràfiques a tots els confins, ara colonialistes, ara científiques, que pertoca d'inserir la llarga llista de viatgers científics que faran una admirable successió damunt el territori de l'illa de Menorca, amb el desig d'estudiar-la. Aquí, dins aquestes coordenades, és on apareix la màxima i més soberga dimensió d'una rica nòmina dels nostres viatgers científics de la centúria.

Encara que el fenomen dels viatgers que han transitat per l'illa al llarg de la història, animats per la idea de les exploracions i per una voluntat de recerca no sigui exclusiu del segle XIX², em sembla evident reconèixer les moltes petjades indelebles que hi trobam, en aquell període. Particularment valuosos foren, en aquest sentit, els viatges que llavors s'emprengueren per

² Que hi ha casos anteriors en segles anteriors al XIX, és prou evident. Pensem en el metge anglès George Cleghorn, qui, fruit d'una estada professional a Menorca, va escriure i publicar a Londres, el 1751, l'obra netament científica titulada *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca from the Year 1744 to 1749*, resultat d'una recerca de base científica. És el mateix que cal argüir amb el metge François Passerat de la Chapelle pel seu estudi *Reflexions generales sur l'ile de Minorque, sur son climat, sur la maniere de vivre de ses habitants, et sur les maladies qu'y regnent*, de l'any 1764 (París).

raons estrictament científiques, la personalitat dels quals ofereix una proporció altíssima com mai abans no s'havia conegut a Menorca en períodes anteriors. Em referesc, per tant, a un tipus de motivació viatgera que, ara sí, sembla ben bé privatiu del XIX, sense antecedents a penes en altres segles o en èpoques anteriors al vuit-cents, pel que fa al cas particular de la nostra illa. Per a la perspectiva menorquina de la qüestió, en el XVIII hi trobam una bona nòmina de viatgers, que, malgrat el relleu que conserven, no resulten ser viatgers científics o pro culturals en sentit estricte³. Com a laboratori per a l'estudi, l'illa no es travessarà sobre l'horitzó de les autoritats acadèmiques fins que no serem en el XIX. La llista amb aquest denominador comú és prou àmplia i ofereix un fèrtil degoteig durant tot el decurs del segle. Recordem la següent nòmina, a títol de repàs sintètic, de la qual tenim feta una recopilació prou significativa. La integren, fins allà on he pogut fer la reconstrucció, un total de dinou autoritats, inclosa una missió col·lectiva de la Societat Científica de Viena, de la qual desconeixem els noms dels qui en formaven part. No puc assegurar que tenguí reconstruïda una llista exhaustiva, ni fer-hi prop; però sí podria afirmar que, aquesta que present, és altament representativa; i si més no, formada pels noms més excel·lits del període.

D'aquest conjunt, per nacionalitats, set són francesos; tres austríacs; tres italians; tres alemanys; dos catalans; i un gallec. A manera de síntesi, heus aquí les entresenyas més significatives de tots ells, presentats segons una ordenació per grups homogenis pel que fa a llurs camps de treball. Per especialitats, dotze foren autoritats en ciències humanístiques; i set, en ciències naturals. I així, tenim sis historiadors i arqueòlegs; tres historiadors culturals: dos d'ells lingüistes, i el tercer historiògraf; un periodista; dos geògrafs; dos botànics; un malacòleg; un entomòleg; i dos zoòlegs. L'últim cas és una expedició col·lectiva de la Societat Científica de Viena. Vegem-ho.

³ Noms com l'enginyer John Armstrong o el capellà Lindemann exigeixen un cert reconeixement pel que fa a les respectives obres de base historiogràfica: el primer, amb el llibre *The History of the Island of Menorca* (1751); i el segon, per la descripció geogràfica i estadística de *L'illa de Menorca* (1786) i el *Diario del asedio de la fortaleza de San Felipe en la isla de Menorca* (1783), de les quals obres hi ha edicions modernes a càrrec de l'IME.

3. LA GALERIA D'AUTORITATS SOBRE MENORCA

3.1. Nòmina en ciències naturals

Les personalitats de ciències naturals, amb set viatgers, provenien de França i de l'Europa central, majoritàriament. Llurs especialitats eren prou diverses: dos botànics (Heinrich Willkomm i Prieto Porta) un entomòleg (Ludwig Schaufuss), un malacòleg (Patricio Paz i Membiela); i dos zòlegs (Edouard Chevreux i Ludwig Will). Al grup, cal sumar-hi, encara, l'expedició col·lectiva de la Societat Científica de Viena. Vegem alguns detalls dels viatges que verificaren a Menorca.

Ludwig Wilhelm Schaufuss (Geitz, 1833-Dresden, 1890). Entomòleg, especialista en l'estudi de la fauna troglòbia, és a dir, que habita cavernes i coves. Vingué a Menorca la primavera de 1866: «Ha visitado estos últimos días esta ciudad y otros varios puntos de la isla [...], naturalista distinguido de Dresde, miembro de las Academias alemanas de Leopoldo y Carlos, y apellidado en ellas Bonelli Segundo, en honroso recuerdo de este gran naturalista. Le acompañaba en su expedición científica el honorable Samuel A. L. Brannan, hijo del actual gobernador de San Francisco de California, y que durante su permanencia ha demostrado la particular predilección que profesa al idioma español. Viajan ambos en busca de moluscos y coleópteros, y bien satisfechos y complacidos quedaron al visitar la numerosa y escogida colección de nuestro particular amigo D. Francisco Cardona y Orfila, quien tuvo el gusto de regalarles todos los productos del país en estos dos ramos de la historia natural, juntamente con un crecido número de zoofitos de nuestro puerto, acompañándoles además en algunas expediciones científicas que practicaron en estos alrededores por mar, tierra y agua dulce, y especialmente a las cuevas de Binigaus y Son Pons en el término de San Cristóbal. Las cuatrocientas especies que recibieron entre coleópteros, moluscos y zoofitos, algunas de ellas enteramente nuevas, llenaron dos cajas regulares de unas doce arrobas de peso [devers 144 quilos], las cuales el señor Orfila ha expedido ya a Dresde por la vía de Barcelona y Marsella. Los señores Schaufuss y Brannan se mostraron sumamente agradecidos al tan apreciable obsequio de nuestro amigo, prometiéndole ricas remesas de toda Europa para completar su escogida como variada y abundante colección, y como manifestasen deseos de poseer otra de los peces de estas

aguas, cuyas especies conocidas hasta ahora ascienden a doscientas cincuenta, sin contar las variedades, el laborioso e ilustrado señor Orfila ha empezado ya a prepararla; y no dudamos que con sus especiales conocimientos saldrá airoso en esta empresa, la cual le dará un nuevo y honroso título del que es con toda justicia merecedor»⁴. Cal recordar que, per compte seu, Schaufuss faria bastir a l'Alt Blasewitz, a prop de Dresden, un edifici que ell va batejar en honor de l'investigador geogràfic i naturalístic de les Illes Balears, l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, de seguida anomenat *Museu Ludwig Salvator*. El fet permet de creure, raonablement, que hi trobarien acollida els materials que Schaufuss havia rebut de mans de Cardona i Orfila aquell any de 1866.

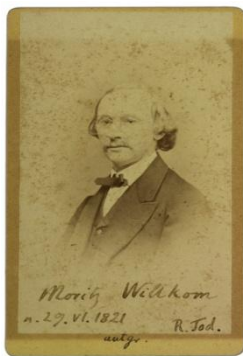

Patricio María Paz y Membiela (1808-1874).

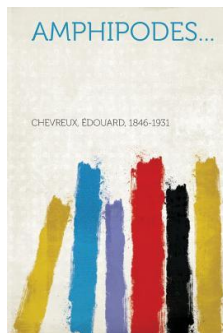
Gallec del Ferrol i mariner de l'Armada, es va dedicar a l'estudi de la malacologia. Vingué a Menorca la primavera de 1868 amb missió científica particular. El precedia una certa anomenada per com havia coordinat la comissió científica espanyola, integrada per vuit naturalistes que havien explorat les costes del Pacífic entre 1862 i 1865 amb l'esquadra del general Luis Hernández-Pinzón. Arribà a l'illa el 19 de maig i en marxà el 24, amb destinació a Galícia, per la via de Barcelona. «Parece que este sabio naturalista se propone estudiar la fauna malacológica de Menorca, y enriquecer con algunas notables especies su precioso museo de conchiología, que es ya de los primeros de Europa», escriví el *Diario de Mahón*⁵. En efecte, Paz y Membiela formà un fons de més de 40.000 petxines marines, una de les col·leccions més importants de l'Europa del seu temps, que fou la base per a la creació del Museu Nacional de Ciències Naturals. Encara que no en tenim la prova documental, sembla impensable que no s'hagués entrevistat amb el gran científic maonès Cardona i Orfila i, com tantes autoritats de la ciència de recalada per Menorca, que no hagués visitat el museu domiciliari que el prevere tenia en el carrer des Forn de Maó.

⁴ *El Diario de Menorca*, divendres, 25-5-1866, núm. 2299.

⁵ Edició del dimarts, 19-5-1868, núm. 66, pàg. 2.

Heinrich Moritz Willkomm (1821-1895). Botànic⁶ alemany de la regió saxona, professor de la Universitat de Leipzig i director del Jardí Botànic de Praga. Animat per un mestre, va dur a terme diverses campanyes d'herborització per l'Europa central i meridional. En una d'elles va visitar Mallorca i Menorca. Fou l'any 1873. Va passar per la nostra illa del 27 de març al 5 d'abril⁷, per tal de marxar després a Mallorca, en companyia del col·lega doctor Hegelmaier, professor de Tübingen. Assolí gran renom com a especialista en la botànica autòctona de la península Ibèrica. Amb els anys, mantindria una copiosa relació epistolar de matèria científica amb Joan Rodríguez Femenias, el nostre primer botànic històric menorquí⁸.

Édouard Chevreux (1846-1931). President de la Société Zoologique de France (1918), va fer una excursió científica l'estiu de 1892. Procedent d'Algèria, arribà a bord del iot goleta «Melita», en qualitat de zoòleg expert en carcinologia, és a dir, la rama de les ciències naturals especialitzada en l'estudi dels crustacis. Vingué envoltat de gran renom a Espanya, ja que el 1889-90 havia portat a terme amb gran èxit l'expedició dedicada als crustacis de Canàries i Senegal. Digué *El Liberal*: «El Sr. Chevreux se dedica especialmente al estudio de los anfípodos, sobre cuyo grupo de crustáceos lleva ya publicados algunos trabajos, habiendo visitado nuestro puerto con el único objeto de recoger una rara especie de dicho grupo que se encuentra en el borde de los torrentes y aguas estancadas de esta isla»⁹. Dia 11 de juliol, l'embarcació de Chevreux salpà del port de Maó rumb a Antibes, a tocar de Canes a la Provença francesa, emperò amb la idea, encara, de visitar altres punts de la costa

⁶ Sembla, però, que el primer botànic modern a visitar Menorca fou, devers 1860 o 1861, el francès Maurice du Colombier. Dedicat professionalment a les tasques d'inspector de telègrafs, tingué una vocació pels estudis botànics, que, entre d'altres llocs, hauria desenvolupat a l'illa de Menorca amb resultats plausibles. L'estada illenca podria haver-se produït amb ocasió de les feines d'instal·lació del cable submarí telegràfic que unia Menorca amb Mallorca i la península. Aleshores, conegué, a Maó, un jove Joan Rodríguez Femenias i l'animà a encetar l'estudi de la botànica menorquina.

⁷ Citat per RODRÍGUEZ FEMENIAS, Joan J., en el seu *Catálogo de los musgos de las Baleares*, Madrid, 1875, pàg. 42. Hi ha una edició facsímil a càrrec de Librerías París-Valencia, 1995. Tanmateix, la premsa del moment (*El Menorquí* i *El Bien Público*) no en parlà de cap manera, ni a l'arribada ni a la sortida del viatger de l'illa.

⁸ Vegeu CAMARASA, Josep M., i VIDAL HERNÁNDEZ, Josep Miquel, *Joan Joaquim Rodríguez Femenias, un naturalista menorquí del segle XIX*, Col·lecció Recerca 6, IME, Maó, 2003, pàgs. 292 i següents.

⁹ *El Liberal*, dilluns, 11-7-1892, núm. 3289, pàg. 3.

mediterrània per tal de completar la missió científica que li havia encarregat el Ministeri d'Instrucció Pública de França.

Pietro Porta (1832-1923). Prevere i botànic italoaustríac, nat a Valvestino, una localitat de la Llombardia. A l'estiu de 1885, acompanyat de Giovanni Rigo (1841-1922), girà una excursió científica i naturalística a les Illes Balears. Era la setena d'un total de nou, efectuades sistemàticament arreu de l'Europa mediterrània i meridional entre 1863 i 1917. Els resultats de la visita al nostre arxipèlag aparegueren a la revista *Nuovio Giornale Botanico Italiano* de l'any 1887.

Ludwig E. Will. Zoòleg alemany, vingué comissionat per l'Acadèmia de Ciències de Berlín el maig de 1890. Dia 8 d'aquest més, la premsa ens n'assabenta en aquests termes: «En el vapor correo de hoy ha llegado a esta ciudad el doctor en ciencias naturales Mr. Will, catedrático auxiliar de zoología de la Universidad de Rostock (Alemania), con el objeto de estudiar nuestra fauna marina»¹⁰. L'endemà, encara ens informaria el diari que Will, «el eminente naturalista alemán [...] ha donado al Museo Municipal una buena partida de obras y folletos referentes a la especialidad a que se dedica»¹¹. No tenim constància, però, dels resultats de l'excursió ni de la data del seu comiat de Menorca.

Societat Científica de Viena¹². Les referències són una mica imprecises, però ben verídiques, sobre aquesta expedició a l'illa de Menorca. Coneixem el viatge per aquesta nota periodística de l'any 1887. Extractant alguns paràgrafs, ens dóna compte del següent: «Creyendo que nuestros lectores lo

¹⁰ *El Liberal*, dijous, 8-5-1890, núm. 2651, pàg. 3.

¹¹ *Ibídem*, núm. 2652, pàg. 3.

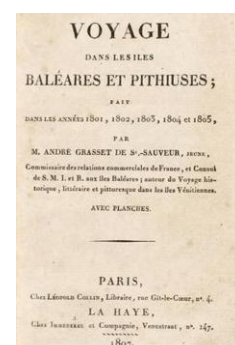
¹² La de Viena no és l'única visita col·lectiva de grups científics. Dia 19 d'abril de 1899, el port de Maó va rebre el vapor «Equateur», de bandera francesa. Portava un grup d'excursionistes de la societat *Revue Générale des Sciences pures et appliquées* (1890-1947), de París. N'era el director el doctor en Ciències Louis Olivier, el nom del qual figura a la llista dels passatgers del vaixell. Diverses personalitats científiques (acompanyats en molts casos d'esposes) van realitzar, però, una simple estada turística d'un poc més de vint-i-quatre hores. Feren una profusió de fotografies arreu de la ciutat i d'alguns voltants del terme de Maó, però sense que hi consti cap tasca de contingut científic. Vegeu les edicions d'*El Liberal* i *El Bien Público* del 19 i 20 d'abril.

verán con gusto, traducimos a continuació alguns paràgrafs referents a nostra illa que encontres en la relació del viatge que en la primavera última realitzà la Societat Científica de Viena, alguns de cuyos distinguidos membres visitaren nostre port a bord del *yacht* “Mars”. El autor de la memòria, Herr B. Poche, després de detallar el efecte que la vista del port causà a sus companys de viatge, se expressa en los sigüents tèrminos: “Una corta visita al consulado fue seguida de otra más larga a un sacerdote, el Dr. D. Francisco Cardona, quien posee una colección extraordinariamente rica de productos naturales de Menorca, de objetos encontrados en la isla y de todo cuanto a las Baleares se refiere. Es un apasionado coleccionador e investigador y su colección de conchas y peces es particularmente notable. A pesar de haber permanecido largo tiempo en su casa, apenas pudimos dedicar una rápida mirada a todos los objetos que su actividad ha reunido. Por fin, hubimos de separarnos de dicho Sr. Cardona, pues teníamos proyectada una excursión en coche fuera de la ciudad, y antes habíamos de almorzar en un hotel. Después del almuerzo fuimos a visitar uno de los talayots, monumentos enigmáticos esparcidos a la parte S. de la isla. Tienen la forma de conos truncados, construidos con gruesas piedras, sin vestigios de ninguna entrada ni hueco en su interior; mas con señales de haber existido una subida o acceso en forma de escalera [...]”¹³.

3.2. Nòmina en ciències humanístiques

Les personalitats relacionades amb les especialitats humanístiques, amb dotze viatgers, són les més nombroses del segle. S’ocuparen de camps tan diversos com la història moderna (Edouard Louis Guillon), la geografia (André Grasset i l’arxiduc Lluís Salvador), la lingüística (Antoni Rubió i Lluch i Josep Miquel Guàrdia), la historiografia (Salvador Sanpere), i fins a cinc casos, de l’arqueologia talaiòtica (Alberto Ferrero, Émile Cartailhac, Enrico Alberto, Ernst Hübner, i Edmond Cotteau). A més, hi tenim Gaston Vuillier, com a viatger periodista. Fem també el tomb per llurs perfils personals i científics.

André Grasset de Saint Sauveur (Montreal, 1757-París, 1810). Diplomàtic francès que va romandre a les Illes Balears entre 1800 i 1805, segons unes fonts com a cònsol i,

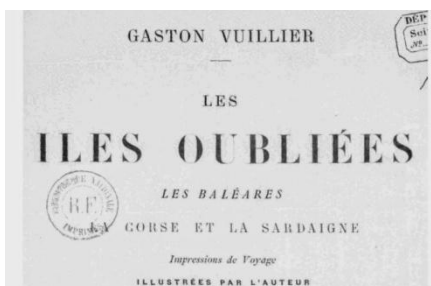

¹³ *El Bien Público*, dilluns, 5-12-1887, núm. 4477, pàg. 2.

segons altres, com a comissari de relacions comercials. Com ja havia fet a altres parts del món on havia donat els seus serveis, va escriure un llibre, en aquest cas el titulat *Voyage dans les Îles Baléares et Pithiuses*, editat a París el 1807¹⁴. L'obra té un valor documental exhaustiu, i és considerada una font imprescindible per al coneixement geogràfic, econòmic i mercantil, paisatgístic i social de l'arxipèlag a començament del segle XIX. Presenta prou qualitat com per entendre-la com una anàlisi de geografia física i geografia humana, malgrat que no va ser confeccionada mitjançant l'aplicació d'una veritable sistemàtica científica.

Alberto Ferrero della Marmora (1789-1863). Italià de Torí, general de l'exèrcit a les guerres napoleòniques, amb múltiples interessos científics i culturals. Elaborà un estudi dels talaiots de Mallorca i Menorca entre 1833 i 1834. Fou el primer autor a relacionar, ja l'any 1840, els talaiots de les Balears amb els *nuraghi* de Sardenya, la prehistòria de la qual coneixia profundament, com queda prou palès en el seu antològic *Viaggio in Sardegna*, publicat a París el 1826.

Gaston Vuillier (1847-1915). Rossellonès, periodista i il·lustrador, col·laborador de la revista de viatges i de geografia *Le Tour du Monde* de París, una publicació periòdica pionera a Europa que circulà amb gran anomenada entre 1860 i 1914. Vuillier ens visità la tardor de 1889, arribant a Maó des de Barcelona dia 17 d'octubre, acompanyat de la seva esposa. Els cronistes de premsa d'aleshores ens ho detallen així: «En el vapor correo “Nuevo Mahonés” llegó ayer a esta ciudad el corresponsal artístico de la revista ilustrada “Le Tour du Monde” que se publica en París, con el objeto de recoger para aquel periódico cuanto de interesante encuentre en esta isla. Dicho señor ha estado hoy sacando unas

¹⁴ Abans de Grasset, el noble francès Alexandre de Laborde (1773-1842) havia començat a publicar a París el seu celebrat *Voyage pittoresque et historique en Espagne*, en quatre volums entre 1807 i 1818, en el contingut del qual s'inclouen capítols dedicats a les Illes Balears, amb descripcions geogràfiques i d'història civil i política i, en part, de ciències naturals. Com el de Grasset, l'hem de qualificar de llibre de viatges amb intenció geogràfica, però sense plantejaments d'anàlisi geogràfica en sentit científic de l'expressió. Desconeixem, però, si Laborde va dur a terme, realment, una visita a Menorca en persona. Hi ha una edició catalana titulada *Viatge pintoresc i històric: El País Valencià i les Illes Balears*, Publicacions de la Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliva, Barcelona, 1975.

vistas del puente de San Roque y de las casas consistoriales»¹⁵. El matrimoni Vuillier abandonà l'illa deu dies després, el 27 del mateix mes. Féu una descripció de les Pitiüses i les Balears amb dibuixos seus, a més de fotos de Joan Femenies i el director de la *Revista de Menorca*, Joan Seguí Rodríguez, per al cas de les descripcions de Menorca. A més, mantingué consultes amb Joan Pons i Soler i Cardona i Orfila. Es tracta, emperò, d'un exemple no plenament científic¹⁶, ja que la intenció sols fou escometre la mera descripció periodística (en clau de gran reportatge, diríem avui) de Menorca i la resta de l'arxipèlag balear¹⁷.

Émile Cartailhac (1845-1921). Arqueòleg marsellès, visità l'illa d'octubre a novembre de 1888. Arribà procedent de Mallorca dia 25, i verificà un recorregut sistemàtic per la Menorca prehistòrica. Aleshores dirigia *La Revue*, de Tolosa, i efectuava un viatge científic per encàrrec del ministeri francès d'Instrucció Pública. És considerat el pare de l'arqueologia científica per al cas de les dues Balears.

En el curs del seu viatge d'exploració i d'estudi arqueològic, també va fer un reportatge fotogràfic únic sobre cinquanta-set jaciments prehistòrics. Els va descriure, amidar i dibuixar, a més d'extreure'n les corresponents planimetries. Com a resultat, el 1892 va publicar un estudi cabdal que titulà

¹⁵ *El Liberal*, divendres, 18-10-1889, núm. 2489, pàg. 3.

¹⁶ De fet, les crítiques despectives pels continguts que va aportar en els capítols de Mallorca, li van caure a raig, formulades per Gabriel Llabrés Quintana. Vegeu-ho al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, III, 210, febrer de 1890. Digué, per exemple: «Del viatge de un Mr. Vuillier a Mallorca, publicat en el *Tour du Monde*, no'n vull parlar, perquè faria llarch. Els gravats son lo menos dolent». Citat per MOLL MARQUÈS, Nina, a la seva traducció catalana de *Les Illes Oblidades*, Editorial Moll, Palma, 1973, pàg. 8.

¹⁷ En les modalitats literària i periodística i en la merament viatgera, i, per tant, absents d'intenció acadèmica i científica, hi ha altres autors del segle XIX que van produir textos. Just els deixam esmentats: BAYARD TAYLOR, nord-americà, que visità Menorca el 1868. Vegeu *Páginas relativas a Menorca de los viajes a Europa de Bayard Taylor*, Biblioteca del *Diario de Mahón*, Tipografía de Fábregues Hermanos, Maó, 1868, com a fulletó del periòdic esmentat. THOMAS WALSH, militar i viatger, *Journal oh the late campaign in Egypte, including descriptions of that country, and Gibraltar, Minorca and Malta*, Londres 1803. SIR JOHN CARR, *Descriptive travels in the Southen and Easter parts o f Spain and the Balearic Islands in the year 1809*. GEORGES A. BRIDGEMAN, *Letther from Portugal, Spain, Sicily and Malta*, 1812-1814, Londres, 1875. E. G. BARTHOLOMEW, *Seven months in the Balearic Islands*, Londres, 1860. CHARLES TOLL BIDWELL, *The Baleric Islands*, Londres 1876. I BELSCHES GRAHAM BELLINGGAM, *Ups and downs of Spain travel*, Londres, 1878. Per a una compilació general de viatgers a les Balears, vegeu FIOL GUISCAFRÉ, Joan Miquel, *Descobrint la Mediterrània*, Editor Miquel Font, Palma, 1992. I del mateix autor, *De Balearibus: Bibliografia de viatges per les Balears i Pitiüses fins al 1900*, Editor Miquel Font, de Palma, 1990. A més, Menorca va ser matèria de certs capítols en els epistolaris i llibres literaris de membres de la Mediterranean Squadron nord-americana, que tingué Maó com a port base entre 1815 i 1848. Vegeu, al respecte, LIMÓN PONS, Miquel Àngel, «Petjades ianquis a l'illa de Menorca», dins *Estudis Balearics*, núm. 78-79, Palma, 2004, pàgs. 35-43.

Monuments primitifs des Îles Baléares (Tolosa)¹⁸. Cartailhac va ser hoste de l'arxiduc Lluís Salvador a la possessió de Miramar, la col·laboració del qual sempre li agraií vivament. A Menorca, obrí relacions amb les figures indispensables de Joan Pons i Soler, Cardona i Orfila i, de Ciutadella, Gaspar J. Saura, aleshores propietari de la finca s'Hostal on s'havia fet una descoberta arqueològica en mans «de uno de los escasísimos propietarios de esta isla que se ha interesado por las antigüedades que encierra el suelo de sus posesiones, conservándolas en buen estado»¹⁹. Un altre dels seus companys a l'excursió arqueològica fou Joan Seguí Rodríguez, qui, aleshores, ja dirigia la recentment fundada *Revista de Menorca*, a les pàgines de la qual publicà una detallada crònica de l'estada de treball del francès²⁰. Literalment, aquest és el comentari de gratitud de Cartailhac: «En Menorca, la acogida más amable fue de los señores Cardona y Orfila, sacerdote y naturalista, y por su sobrino Pío Vivalta, mi joven compañero de excursiones; Pons y Soler, historiador, G. Galens (de Orán); Juan Taltavull, padre e hijos, banqueros; Gaspar Saura [...]; y J. Seguí Rodríguez [...] y muchos otros»²¹. Cartailhac abandonà Menorca per passar a Mallorca i Eivissa dia 23 de novembre. M'avança a dir que cal que observem la força i la importància del nucli cultural menorquí d'aquelles dècades, a través de les persones que hem esmentat. Sens dubte, representen els elements vius d'una veritable dinàmica enciclopèdica sobre saber multidisciplinar a l'illa, la congriació de la qual ja havia pres volada amb ocasió de la presència entre nosaltres de l'arxiduc Lluís Salvador a partir de 1867, de qui parlaren de seguida.

¹⁸ Hi ha una versió castellana moderna, amb traducció i introducció de ROSSELLÓ-BORDOY, Guillem, Sèrie Maior, d'Olañeta Editor, Palma, 1991.

¹⁹ SEGUÍ RODRÍGUEZ, Joan, «D. Emilio Cartailhac», dins *Revista de Menorca*, tom, I, 1ª època, 1888-90, pàg. 100. També podeu consultar les cròniques del viatge fetes per *El Vigía Católico* de Ciutadella, dimecres, 21-11-1888, núm. 627, i dissabte, 24-11-1888, núm. 628. Val a dir que, a Ciutadella, Cartailhac visità el museu del Seminari Conciliar, que era una creació del bisbe Mercader, emperò equipada, diríem, amb el criteri científic i naturalístic de Cardona i Orfila.

²⁰ SEGUÍ RODRÍGUEZ, Joan, «D. Emilio Cartailhac», dins *Revista de Menorca*, tom I, 1ª època, 1888-90, pàgs. 97- 105.

²¹ ROSSELLÓ-BORDOY, Guillem, *ibídem*, pàg 25.

Enrico Alberto d'Albertis (1846-1932). Un altre mariner de carrera,

genovès de naixença, interessat per les ciències i la prehistòria. Vingué del 17 al 26 de juliol de 1888, a bord del iot «Corsaro» de la seva propietat, procedent de Gènova. Va recollir materials per a un treball arqueològic, i va partir cap a Palma per tal de completar-lo en els aspectes talaiòtics. S'hi va estar acompanyat d'Alberto Ginisti. Sobre d'Albertis, la *Revista de Menorca* va escriure: «Cuando [...] vio las

magistrales obras del Archiduque D. Luis Salvador sobre nuestro archipiélago, exclamó: “Dichosas islas; no conozco tierra insular alguna, grande ni pequeña, que tenga un libro como este. Ni nuestra Sicilia, tan cantada por los poetas, lo posee. Estos volúmenes constituyen un río de oro bajo todos los conceptos; un río de oro que no puede manar de ningún yacht”»²².

Ernst Emil Hübner (1834-1901). Antropòleg i especialista en prehistòria i epigrafia. Alemany de Düsseldorf. Vingué l'any 1886, entre els mesos de finals d'estiu i començaments de la tardor, per tal de completar els estudis de prehistòria espanyola referits a la pràctica totalitat de les regions insulars i peninsulars. Fou l'autor del corpus *Arqueología en España*, i, per açò, considerat

fundador de l'arqueologia hispana moderna. Com era prou previsible, Joan Seguí Rodríguez, a les pàgines de la *Revista de Menorca*, va recollir-hi un article de Hübner dedicat als «Monumentos epigráficos de las Islas Baleares»²³, que havia redactat a Berlín el 16 de novembre de 1888, destinat al *Boletín de la Real Academia de la Historia* de Espanya. A banda les anàlisis epigràfiques, no és debades que fem notar que té paraules plausibles per al nucli d'intel·lectuals menorquins d'aquells anys. Considera Hübner: «No faltan en Mahón aficionados inteligentes que se dedican a conservar y coleccionar antigüedades. La importante colección de los hermanos Ramis todavía existe en poder de un pariente suyo, D. Francisco Andreu. [...]. El P. F. Cardona ha reunido una colección de objetos de historia natural que tiene fama aun en el extranjero. Pero el anticuario actual de Menorca, sucesor de los Ramis, es el Sr. D. Juan Pons y Soler. A él exclusivamente debemos la

²² *Revista de Menorca*, dins la secció de «Notícies», primera època, 1888-90, pàg. 46.

²³ Vegeu *Revista de Menorca*, volum de la primera època, 1888-1890, pàgs. 113-121, i 129-136.

indicación de los nuevos monumentos epigráficos de Mahón y sus alrededores que vamos a publicar»²⁴.

Edmond Cotteau (Auxerre, regió de Borgonya, 1833-1896). Historiador i arqueòleg francès. Vingué a Menorca l'octubre de 1889. Era membre de la Société de Géographie de París. Dia 3 entrà a l'illa per Ciutadella, procedent de Pollença; i dia 4 era a Maó. Però hi tingué una estada potser massa fulgurant, ja que de seguida partí a Barcelona, i dia 6, a París. No sabem ben bé quins fruits intel·lectuals pogué aportar-

li la breu estada. Segons que es comentaria a les pàgines de la *Revista de Menorca*, «poco pudo ver en tan breve plazo. Fue, pues, una visita de turista, más bien que de arqueólogo, sin duda porque tenía necesidad de hallarse el día 10 en la capital de Francia»²⁵. Es significativa l'anècdota que explica el diari *El Liberal* de Maó, en informar que Cotteau era «portador para nuestro sabio naturalista D. Francisco Cardona de una porción de láminas fotográficas, copia exactísima de todos los monumentos megalíticos que existen en Menorca, regalo del ilustre arqueólogo Mr. Cartailhac como fruto de las excursiones que verificó entre nosotros en noviembre del año anterior»²⁶.

Dr. Édouard Louis M. Guillon. Sobre aquest investigador, just sabem el que s'ha conservat periodísticament de l'any 1894: «El doctor E. Guillon, que visitó esta isla hace un año próximamente por encargo del Ministro de Instrucción Pública de Francia, acaba de publicar un importantísimo trabajo con el título de *Port-Mahón, la France à Minorque sous Louis XV (1756-1763)*.

D'après les documents inédits des Archives de France et des Baléares. Este trabajo se ha publicado en la revista “Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et littéraires”, comprendiendo 118 páginas de impresión y un mapa que contiene un pequeño croquis de toda la

²⁴ *Revista de Menorca*, ibídem, pàg. 129.

²⁵ *Revista de Menorca*, dins la secció de «Notícies», primera època, 1888-90, pàg. 267.

²⁶ *El Liberal*, dissabte, 5-10-1889, núm. 2479.

isla, y el puerto de Mahón con el antiguo fuerte de San Felipe. Constituye la obra de Mr. Guillon un documento de gran valía para la historia de Menorca, y contiene numerosos datos que hasta aquí habían permanecido inéditos»²⁷.

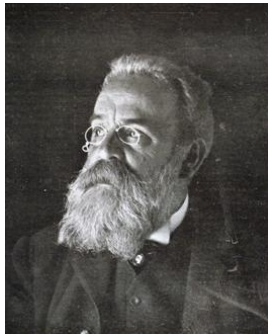

Antoni Rubió i Lluch (1856-1937). Intel·lectual de gran prestigi, catedràtic i primer president de l'Institut d'Estudis Catalans (1907). Va desembarcar a Maó el 24 d'agost de 1893. Encara que la premsa de llavors no s'adonà de la seva personalitat cultural, ni tampoc informà de la missió científica de caire lingüístic que hi portava, en tenim constància per la relació dels vint-i-set passatgers que, en aquella data, arribaren a bord del correu «El Menorquín»²⁸. Després, haurem d'anar a les pàgines de *La Vanguardia* de Barcelona per saber els resultats de l'excursió. Dia 20 de desembre del mateix any, 1893, Rubió i Lluch va comparèixer davant l'auditori del Centre Excursionista de Catalunya, a la capital catalana, i hi va pronunciar una conferència sota el títol «Una excursió a Menorca. Estudi del dialecte i de la literatura d'aquell país». El cronista del diari català escrigué: «Empezó el señor Rubió y Lluch trazando a grandes rasgos la historia política y social de la isla de Menorca, haciendo notar que el carácter de sus habitantes se ha mantenido extraordinariamente íntegro a través de las diferentes y heterogéneas dominaciones e influencias que ha sufrido, hasta el punto de que el pueblo menorquín, aún hoy día, ni quiere ser tenido por catalán ni por hermano del mallorquín. Añádese que la lengua que hablan —con diferenciarse poquísimo de la que se habla en Mallorca—, no es mallorquina, sino sencillamente mahonesa, tomando el nombre de la capital de la isla. Expresó también el señor Rubió y Lluch su impresión de que la dominación inglesa no ha dejado en Menorca muy profundas huellas, fundando su impresión en numerosas observaciones hechas en el país mismo. El conferenciante trazó luego un completo esbozo de la historia literaria de la isla menorquina, con numerosos y bien escogidos documentos a la vista, y dando a conocer poetas, historiadores, dramáticos, escritores místicos, etc., estudiando más detenidamente los que escribieron o escriben todavía en nuestro siglo, etc., y concluyó haciendo una breve síntesis de la literatura menorquina

²⁷ *El Liberal*, divendres, 6-4-1894, núm. 3804, pàg. 2. També *El Vigía Católico* de Ciutadella va reproduir la nota, 21-4-1894, núm. 1194. L'estudi de Guillon va aparèixer l'any 1893, editat a París per Ernest Leroux.

²⁸ *El Bien Público*, dijous, 24-8-1893, núm. 6081, pàg. 3.

contemporánea, que puede reducirse a la siguiente: que Menorca no ha respondido al poderoso renacimiento de la literatura catalana, y que en aquella isla falta ambiente para el floreciente desarrollo de una literatura propia. Al señor Rubió y Lluch le fue premiado su interesante trabajo con entusiastas aplausos que le tributó el público congregado en los salones del 'Centre'»²⁹.

Salvador Sanpere i Miquel (1840-1915). Intel·lectual barceloní dedicat a la investigació històrica, és considerat un element clau del segle XIX pel que fa als estudis sobre els orígens i les fonts de la nacionalitat catalana. Al llarg de la seva carrera rebé diverses pensions —avui en diríem beques— d'investigació en els arxius històrics estrangers. Fou dins aquestes circumstàncies que el trobam fent un viatge de recerca científica a Mallorca i Menorca. A la nostra illa arribà la primavera de 1879, dia 22 de maig, procedent de la balear major a bord del vaixell «Puerto Mahón». La premsa ens ho confirma a l'edició del 24: «En el correo llegado anteayer de Barcelona, desembarcó en ésta procedente de Alcudia don Salvador Sampere [sic] y Miquel, ex diputado a Cortes y director que ha sido muchos años de uno de los principales periódicos que se publican en la Ciudad Condal. El objeto de su viaje es el de visitar esta isla, así como acaba de hacerlo con la de Mallorca»³⁰. No tenim constància de la data del retorn a Catalunya, però sí coneixem els fruits del viatge. A les pàgines de la revista *La Renaixensa*, una publicació periòdica destinada al conreu de la literatura i els estudis catalans, Sanpere i Miquel va donar a llum un treball d'anàlisi de la historiografia menorquina, a través de les obres dels germans Joan i Antoni Ramis i Ramis, de Maó, i del ciutadellenc Rafel Oleo i Quadrado, les tres úniques figures insulars que, en aquell any de 1873, havien escomès la redacció de llibres d'història general, o de caire monogràfic, de Menorca. L'estudi de Senpere, datat a Maó el 25 de maig en dues parts, va ser publicat per entregues: la primera és del 15 de juliol; i la segona, del 30³¹. Malgrat els entrebancs pràctics que hi trobà, no hem de dubtar del caire de la investigació. Va dur a terme un veritable treball de camp, encara que desconeixem els noms de les persones

²⁹ *La Vanguardia*, 21-12-1893, núm. 3820, pàg. 5. Val a dir, però, que tant *El Liberal* com *El Bien Público* van publicar sengles extractes d'aquesta crònica de *La Vanguardia*. Vegeu les edicions de dimecres, 27-12-1893, núm. 3725, per a *El Liberal*; i, per a *El Bien Público*, edició núm. 6186.

³⁰ *El Bien Público*, dissabte, 24-5-1873, núm. 1858, pàg. 3.

³¹ *La Renaixensa*, núms. 8è i 9è de la revista.

de cultura de l'illa a qui hauria pogut consultar. O si va escorcollar els fons bibliogràfics i documentals de la Biblioteca Pública de Maó. El que sí sabem de cert és que, tot i desitjar-ho vivament, no tingué a l'abast el llegat de papers i manuscrits inèdits de la família Ramis i Ramis. Sobre ells experimentà una pura aflicció, per com —explica ell mateix— eren uns «materials que si no s'han fos, van per lo món tan perduts que no hi ha medi de trovarlos, per lo menys no ha sigut per nosaltres factible descobrir lo seu paradero, tal vegada per no trovare en lo moment qu'escrivim esta “noticia” en Mahó una persona de la qual se diu que te bon nombre de sos manuscrits»³².

Josep Miquel Guàrdia Bagur (Menorca, 1830-París, 1897). Intel·lectual alaiorenc que, tanmateix, tingué la residència fixada a França des de la infantesa. Doctor en Medicina i doctor en Lletres, fou un fèrtil polígraf que abastà moltes matèries d'estudi. El juliol de 1884 havia rebut una beca del Govern nacional francès, per tal d'efectuar una excursió científica sobre la llengua catalana³³. La finalitat era establir les variacions

lingüístiques de l'idioma arreu del domini catalanoparlant. L'agost ja era a Catalunya, per passar després a València, Eivissa i Menorca. Entretant, l'administració francesa el sorprengué anul·lant l'acord econòmic amb ell. Gairebé la major part dels apunts, que ben bé reunien devers cent pàgines, quedaren sense la corresponent conversió en un estudi complet i definitiu. Tanmateix, confegí una síntesi, que donà a llum el 1885 a través de la *Revue des Deux Mondes* el 15 de setembre, amb el títol «Une excursion en Catalogne et aux Iles Baleares». El treball, com ha volgut la professora Josefina Salord, plantejava «un programa d'història cultural i literària» prou ambiciós, «encara no acomplert, de tota la Menorca contemporània. Josep Miquel Guàrdia no s'oblida de res ni res no deixa a l'atzar; la producció culta i la popular, la manuscrita i la impresa, la literària i la històrica, l'actual i la passada ocupen el seu lloc»³⁴.

³² SANPERE I MIQUEL, Salvador, «Noticia sobre'l moviment historich en la Balear menor. Menorca en lo segle XIX», dins *La Renaixensa*, núm. 8, Barcelona, 1879, pàg. 9.

³³ Vegeu PETRUS ROTGER, Antoni, capítol XXI «Guardia y la lengua catalana», dins *José Miguel Guardia, personalidad y doctrina pedagógica*, Gràfiques Allès, Ciutadella, 1985, pàgs. 361 i següents.

³⁴ SALORD RIPOLL, Josefina, «Josep Miquel Guàrdia i Marçal Pascuchi: la continuïtat de la cultura», dins *Revista de Menorca*, tom 87è (II), 2003, pàg. 19 i següents.

Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena (Florència, 1847-Bandrais, Bohèmia,

1915). A manera d'epíleg, acabam la reconstrucció del cens dels nostres viatgers científics del vuit-cents posant en escena un nom que cal interpretar com la síntesi i la culminació de les altres divuit figures que fins aquí hem desgranat. Parlam de l'arxiduc Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena, el considerat príncep il·lustrat, ben segur l'investigador geògraf més extraordinari, amb una obra balear vastíssima i profunda com cap altre viatger

ens hagi afavorit mai.

Individualment, l'arxiduc va descabdellar una obra d'anàlisi geogràfica d'una monumentalitat i d'una qualitat científica com ningú no havia encara portat a terme referida a les nostres Illes Balears. L'arxiduc, per si sol, va publicar devers noranta estudis, la major part dels quals són una mena de confluència de molts sabers científics i humanístics dels territoris que hi estudia. No cal dir que l'*opus maior* de la seva producció és el gegantí *Die Balearen in Wort und Bild geschildert*, en nou toms editats entre 1869 i 1891, els dos últims dedicats íntegrament a l'illa de Menorca; i la resta, a les Pitiüses (els dos primers) i a Mallorca (cinc volums).

Fruit d'una caterva de singladures, visità gairebé tots els arxipèlags de la Mediterrània. Dedicada a aquesta àrea d'Europa, la bibliografia es compon de cinquanta-quatre obres: vint-i-cinc corresponen al cercle balear o al Mediterrani occidental (referits a l'arxipèlag de les Illes Balears, les Columbretes valencianes, l'illa d'Alboran, a tocar d'Almeria, i el nord d'Àfrica); dotze a la zona de Trieste o del Mediterrani central (que inclou estudis sobre illes italianes i costes adriàtiques); i disset a Ramlech o Mediterrani oriental (els que tracten illes gregues, Gaza i el golf de les Sirtes). En general, però, hi ha seixanta-nou estudis ressenyats de l'arxiduc: vuit de temes geogràfics genèrics, onze llibres de viatges i cinquanta monografies. Tenint en compte la temàtica, de trenta-vuit classificades com a descripcions antropogeogràfiques d'illes mediterrànies, setze són de temàtica balear monogràfica. Atesa la qualitat del treball i la novetat metodològica amb què havia afrontat les investigacions, mereix de ser titllat de veritable geògraf científic. Així, cal entendre'l com hereu de la nova escola geogràfica alemanya iniciada per Alexander von Humboldt i Karl Ritter, tots dos morts el 1859 amb només quatre mesos de diferència. Coetanis seus foren, així mateix, els geògrafs Friedrich Ratzel, fundador de

la geografia humana, o antropogeografia, i de Paul Vidal de la Blache, màxim exponent de la geografia regional francesa; els antropòlegs i etnògrafs Adolf Bastian, Wilhelm Schmidt i l'anglès Edward Burnett Tylor; i el sociòleg Herbert Spencer, un dels més il·lustres positivistes en llengua anglesa, entre d'altres personalitats científiques de renom internacional.

Per escometre l'estudi de l'illa de Menorca, l'arxiduc va complir tres viatges estrictament científics, a saber: 1867, 1877 i 1887. Un cop avaluats els resultats i la multiplicitat de matèries tractades (història, geografia, etnografia, llengua, cultura popular, economia i comerç, ciències naturals, etcètera), el *Die Balearen* admet de ser vist com a primer germen de l'enciclopedisme menorquí. En efecte, l'arxiduc i els dos toms de Menorca, al capdavant, van actuar de pal de paller per abassegar els coneixements pluridisciplinars sobre l'illa, les autoritats dels quals conformen una nòmina que convida a una serena recerca per mirar d'establir els paràmetres de la història cultural d'aquelles dècades. Ens referim al naturalista i prevere Francesc Cardona i Orfila; a l'arqueòleg i antiquari Joan Pons i Soler; a l'empresari navilier Joan Taltavull i Garcia, i el seu gendre Joan J. Rodríguez Femenies; als germans Rafel i Francesc Prieto i Caules: I, amb col·laboracions de menor volum, al meteoròleg Maurici Hernández Ponsetí, al pintor Joan Font i Vidal i alguns fotògrafs locals.

¿Com duia a terme la mecànica de treball i d'aplec documental? Mitjançant l'aplicació d'un mètode acuradament científic, establert pel mateix arxiduc. Em referesc a l'ús de les anomenades *Tabulæ Ludovicianæ*, un document estructurat per a la recollida de dades científiques. Era un mètode creat personalment, inspirant-se en els manuals que llavors aplicaven les societats etnològiques i geogràfiques l'època. Atenia més de cent qüestions relacionades amb la geologia, la geografia física, la flora, la fauna, la població, l'organització social i econòmica, els usos i els costums, els trets antropològics, la llengua i els dialectes, l'arquitectura i les arts, l'artesanía i la producció literària, l'organització civil i administrativa, etcètera, de la comunitat estudiada. En edició trilingüe alemany, francès i italià, les taules, les havia fet editar a Praga el 1869 com a manual de treball, amb la idea de resseguir-lo ell mateix, i de proporcionar-lo com a instrument de feina per als col·laboradors.

És així que el 22 d'abril de 1890 escriví al capellà Cardona que, a la fi, i amb enorme satisfacció personal, s'havia acabat la impressió de la part general, de 595 pàgines, 10 policromies, 125 dibuixos a ploma i 1 plànol.

Cada tom, de gairebé 42 per 31 centímetres, feia un pes de 20 quilos. Anava en llengua alemanya, tipografia gòtica i orles a cada pàgina amb un estil *grand papier*, segons la terminologia de bibliòfil. La màquina de producció intel·lectual, però, no s'aturava. El 23 de maig del mateix any ja tenia lliurats a la impremta els primers capítols de la part especial, dedicats a la descripció de Maó i el seu terme, el tom del qual sortí a llum el 1891, amb 463 pàgines, 11 policromies, 128 dibuixos i 12 plànols. Com han sentenciat autoritats del prestigi de Joan Estelrich, l'arxiduc, amb la seva monumental obra sobre les Balears, havia aconseguit en favor de la cultura i la investigació del nostre arxipèlag el que ningú encara no havia fet amb tan excel·lents resultats. El seu nom pertany, com aquell qui més, a la nostra Renaixença»³⁵.

Lorenzo Lafuente Vanrell, que en certa ocasió havia estat convidat a Miramar —el «Principat de Miramar», que remarcarà literàriament—, el recorda com la pura encarnació d'uns valors permanents: l'enciclopedisme, l'afany de coneixement, l'èxtasi davant la naturalesa creada i les seves criatures i la figura excelsa de Ramon Lull: «Hablaba —diu Lafuente— con entusiasmo de la flora regional que coleccionaba en su jardines; de los muebles, cerámica, grabados y cuanto conservaba en sus palacetes de Miramar; y se deleitaba evocando el recuerdo de Ramón Lull, mientras enumeraba con orgullo los recuerdos que del gran polígrafo y anacoreta quedaban en los alrededores»³⁶.

4. A MANERA DE CONCLUSIÓ

Vista la relació d'autoritats que hem descabdellat fins aquí, podem, en conclusió, insistir en la importància excepcional que projecta el segle XIX menorquí com a territori d'atracció per als estudis universitaris i científics en les més diverses especialitats. Ensenms, hi és de notar que una part gens menor de la llarga nòmina queda abraçada per les figures locals del naturalista Cardona i Orfila i l'arqueòleg Pons i Soler. I, a la vegada, en no poques ocasions, per l'aparició recurrent del nom de l'arxiduc Lluís Salvador com a amfitrió i col·laborador de molts dels viatgers científics que s'hi succeïen any rere any, amb una mitjana que, si fa no fa, podem xifrar en la realització d'una missió científica cada cinc anys al llarg del segle. És així, creiem, que pren solidesa la idea de la gran vitalitat científica d'aquella

³⁵ Així ho cita LLOPIS, Artur, en un reportatge a *La Vanguardia* de Barcelona, «Un Habsburgo reencuentra Ramón Lull», edició de dijous, 17-3-1968, pàg. 51.

³⁶ «La Isla de Oro», article de LAFUENTE VANRELL, Lorenzo, a *La Vanguardia*, 26-2-1927, núm. 19664, pàg. 7.

centúria en el marc de l'obra de l'arxiduc i, en el camp local de Menorca, de la fortalesa i la diversitat del moviment intel·lectual de l'època. Tot plegat, consideram que acabaria ben congriat i consolidat gràcies a la institució d'unes corporacions que serien cridades a demostrar un assentament i una permanència en el panorama cultural insular, que, encara ara, es manté ben viva. Parl, a través de noms com ara Cardona i Orfila o Joan Seguí Rodríguez, de la creació d'un centre d'ensenyament secundari (1864); la fundació dels museus de ciències i arqueologia del Seminari de Ciutadella (1880) a càrrec de Cardona i Orfila, i del Municipal de Maó el 4 de novembre de 1889, per iniciativa de Seguí Rodríguez; la fundació de la Biblioteca Pública de Maó el 1861 i la seva obertura al públic a partir del 30 de juny de 1867; i, en cinquè lloc, de la creació de la *Revista de Menorca* (1888). Semblants òrgans de dinamització i canalització cultural sorgiren, en efecte, durant aquests anys centrals en els quals l'arxiduc anava i venia per l'illa fent-hi la titànica compilació dels toms *Die Insel Menorca*. Suposen, per mi, els batecs del que abans hem denominat d'agitació enciclopèdica de les dècades centrals del vuit-cents, atiades per l'agitació viatgera d'una legió de bons científics de l'Europa acadèmica més prominent. *Mutatis mutandis*, com en la Menorca il·lustrada del XVIII, de nou Menorca es veié en el vuit-cents situada en el cor mateix dels moviments científics capdavaners del continent.

Miquel Àngel LIMÓN PONS

Inauguració del curs acadèmic 2015 de l'Institut Menorquí d'Estudis.
Membre numerari de la Secció de Ciències Socials i Doctor en Periodisme